

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

मराठी कादंबरी वाङ्मयाचा विचार करता १९६० नंतरची कादंबरी अनेक प्रकारांनी बदललेली जाणवते. या प्रवाहात अनेक नवनवे प्रवाह निर्माण झाले. ग्रामीण, प्रादेशिक, दलित, संज्ञाप्रवाही, मनोविश्लेषणात्मक अशा इतरही काही प्रवाहांचा उगम आणि विकास स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात झाला. या कालखंडात बऱ्याच लेखकांनी आपली लेखणी आजमावली आणि हा साहित्य प्रवाह समृद्ध केला. त्याला लोकप्रिय बनवले. याचवेळी अनेक स्त्री लेखिकांनी आपल्या प्रतिभा सामर्थ्याने आपल्या मनातील भाव-भावनांना कादंबऱ्यांतून वाट करून दिली. आपले अनुभव, आपल्यावर झालेला अन्याय-अत्याचार, छळ इत्यादींना त्यांनी साहित्यातून स्थान मिळवून दिले. या लेखिकांनी स्त्रीवादी दृष्टिकोणातून लेखन केले. त्याच लेखिकांमध्ये लीला श्रीवास्तव आणि शांता गोखले यांचा समावेश होतो.

सदर प्रबंधिकेमध्ये स्त्रीवादी दृष्टिकोणातून स्त्रियांच्या कादंबऱ्यांची मिमांसा एकूण पाच प्रकरणांतून करण्यात आली आहे. त्यातील प्रकरण पहिले 'स्त्रीवादी साहित्य संकल्पना आणि स्वरूप' या प्रकरणामध्ये स्त्रीवादाची संकल्पना, स्त्रीवादाची वाटचाल, स्त्रीवादाचे स्वरूप आणि व्याप्ती इत्यादी घटकांबरोबरच स्त्रीवादात निर्माण झालेले इतरही काही प्रवाह, स्त्रीवादी साहित्य, स्त्रीवादी साहित्यातील काही पंथ, स्त्रीवादी साहित्यशास्त्र, स्त्रीवादी समीक्षा इत्यादी घटकांचे स्वरूप पाहण्यात आले आहे.

स्त्रीवाद हा १९७० नंतर मराठीमध्ये मांडला गेलेला विचार आहे. स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रियांनी आपल्या हक्कांसाठी दिलेला लढा. ही स्त्रीवादी चळवळ प्रथम

पाश्चात्य देशात सुरु झाली. (१९७४) साली टोरान्टो येथे जी एक वैयक्तिक गरज म्हणून स्त्रीमुक्तीची संकल्पना जन्माला आली त्यातूनच स्त्रीवाद्याला सुरुवात झाली. मेरी वुलस्टोक्राफ्ट, जॉन स्टुअर्ट मिल, सिमॉन-दि-बोव्हा, व्हर्जिनिया वुल्फ अशा पाश्चात्य लेखिकांनी ही चळवळ पुढे नेलेली दिसते. त्यानंतर भारतातही या स्त्रीवादाची पाळेमुळे रुजू लागली. ताराबाई शिंदे यांनी 'स्त्री-पुरुषतुलना' या ग्रंथातून भारतात प्रथम स्त्रीवाद्याला प्रारंभ केलेला दिसतो. पुढे अनेक स्त्रियांनी वेगवेगळ्या मार्गांनी ही चळवळ पुढे नेली. काही स्त्रियांनी आपले जीवन, व्यथा, वेदना, विचार व्यक्त करण्यासाठी स्वतःचे असे एक साहित्य दालन उभे केले. त्यातूनच पुढे स्त्रीवादी साहित्य हा प्रवाह निर्माण झाला. या स्त्रीवादी साहित्यात मवाळ स्त्रीवाद, मार्क्सवादी स्त्रीवाद, अस्तित्ववादी स्त्रीवाद, कृष्णवर्णीय स्त्रीवाद, पर्यावरणीय स्त्रीवाद, जहाल स्त्रीवाद असे त्याच्या स्वरूपानुसार पंथ पाडले गेले. या स्त्रीवादी साहित्याचे एक स्त्रीवादी साहित्यशास्त्रही निर्माण झाले व त्या शास्त्रानुसार या स्त्रीवादी साहित्याचे मूल्यमापन केले जाऊ लागले. यालाच 'स्त्रीवादी समीक्षा' असे म्हटले जाऊ लागले. अशाप्रकारे स्त्रीवादाची नेमकी संकल्पना, त्याचे स्वरूप या सर्वांचा या प्रकरणत विस्तृतपणे अभ्यास केलेला आहे.

तर प्रकरण दुसरे 'स्त्रियांचे कादंबरी लेखन स्वरूप आणि विशेष' यामध्ये स्त्रियांच्या कादंबरी लेखनाचे स्वरूप आणि विशेष यांचा चिकित्सक आढावा घेण्यात आला आहे. हा आढावा घेत असताना स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील स्त्रियांचे लेखन आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील स्त्रियांचे लेखन अशा दोन भागात त्याचे विभाजन केले आहे.

१८७३ पासून स्त्रियांच्या कादंबरी लेखनास सुरुवात झालेली दिसते. 'चंद्रप्रभावरहवर्णन' ही पहिली स्त्रियांनी लिहिलेली कादंबरी होय. यानंतर कादंबरी

वाङ्मयात सामाजिक, अद्भूतरम्य, ऐतिहासिक, अनुवादित अशा विविध स्वरूपी आणि परिणामकारक अशा कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. काशिबाई कानटिकरांची 'रंगराव' (१९०३) ही पहिली सामाजिक कादंबरी ठरते. त्यानंतर जानकीबाई देसाई, यशोदाबाई भट, शांताबाई नाशिककर, कमलाबाई बंबेवाले, विभावरी शिरूरकर इत्यादी लेखिकांनी सामाजिक विषयांवर कादंबरी लेखन केले. त्या कादंबऱ्यांतून हुंडाबळी, हुंडापद्धतीचा निषेध, स्त्रीकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन, समाजातील स्त्रीचे स्थान इत्यादी प्रश्नांना स्थान दिले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात स्त्रियांनी लिहिलेल्या अनेक कादंबऱ्यांमध्ये संख्यात्मक वाढीबरोबरच गुणात्मक वाढही झालेली दिसून येते. १९७५ नंतर कादंबरी क्षेत्रात स्त्रीवादी भूमिकेतून स्त्रीजीवनाचा विचार मांडणारा स्वतंत्र असा प्रवाह निर्माण झाला. या प्रवाहात कमल देसाई, शांता गोखले, रेखा बैजल, सानिया, आशा बगे, गौरी देशपांडे इत्यादी लेखिकांनी लेखन केलेले दिसून येते.

प्रकरण तिसरे 'नग्न प्रश्न', व 'रीटा वेलिणकर' या कादंबऱ्यांची आशयसूत्रे यामध्ये दोन्हीही कादंबऱ्यांच्या आशयसूत्राचा विचार करण्यात आला आहे. लीला श्रीवास्तव यांच्या 'नग्न प्रश्न' या कादंबरीमध्ये एक अविवाहित स्त्रीला आयुष्य जगत असताना कोणकोणत्या प्रसंगातून जावे लागते हे निमा नावाच्या अविवाहित स्त्रीच्या माध्यमातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या कादंबरीतून लेखिकेने अविवाहित स्त्रीकडे समाज कोणत्या दृष्टिकोनातून पाहतो, नातेवाईक कोणत्या दृष्टिने पाहतात तसेच तिच्या मनातील काही मानसिक आंदोलने या सर्व गोष्टी मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. यातील निमा ही योग्यवेळी घरातल्या माणसांनी लग्न करून न दिल्यामुळे अविवाहित राहते पण अविवाहित असूनही ती आपले पावित्र्य जपण्याचा प्रयत्न करते. तिच्याशी लपवे संबंध ठेवू

इच्छिणाऱ्या, तिच्याशी लग्न करु इच्छिणाऱ्या वयस्क पुरुषांना ती साफ नकार देते आणि आपल्याला आवडणाऱ्या एका निःस्वार्थी विदेशी व्यक्तीला ती आपले सर्वस्व देते आणि त्याच्याशीच एकनिष्ठ राहण्याचा निर्णय घेते.

तर शांता गोखले यांच्या 'रीटा वेलिणकर' मधील रीटा लहानपणापासून कुटुंबासाठी खस्ता खाते, घर सांभाळते पण आईवडिलांकडून कधी तिला प्रेमाचे दान शब्दही मिळत नाहीत. ज्या साळवी नावाच्या विवाहित पुरुषाबरोबर प्रेमसंबंध असतात तोही समाजाच्या बंधनामुळे लग्नाला नकार देतो. या सर्व हेटाळणीमुळे ती कोलमडून पडते पण यातून सावरल्यावर या सर्व मोहांपासून दूर जावून स्वतःच स्वतंत्र जीवन जगण्याला प्रारंभ करते.

'नग्न प्रश्न' व 'रीटा वेलिणकर' या कादंबऱ्यांच्या अभ्यासातून काही दैशिक्ष्ये जाणवतात. या कादंबऱ्यांच्या विशेषांविषयी अभ्यासांती आलेले काही अभिप्राय, काही वैशिक्ष्ये अभ्यासक या नात्याने नोंदविणे आवश्यक वाटतात.

नग्न प्रश्न कादंबरीचे विशेष :-

१) लीला श्रीवास्तव यांनी या कादंबरीत स्वावलंबी, प्रौढ कुमारिकेच्या एकाकी आयुष्यात निर्माण होणारे प्रश्न हे या कादंबरीचे सूत्र घेऊन लग्नाचे विशिष्ट वय हुकल्यावर नायिकेने केलेली तडजोड, घेतलेले शिक्षण, मिळालेली नोकरी, सिद्ध केलेली पात्रता, त्यातून येणारी स्वावलंबी समर्थता, त्यातून वाट्याला येणारं प्रौढ कुमारिकेचं जिणं त्यातून निर्माण होणारे प्रश्न या कादंबरीत हाताळले गेले आहेत.

२) स्वतःच माणूसपण, त्या माणूसपणाच्या मर्यादा, भावभावनांना प्रामाणिकपणे सामोरं जाण्याचं धाडस, इतर पुरुषांकडून होणाऱ्या अन्यायाचा प्रतिकार करण्याचं धाडस, आपलं स्त्रीत्व एका पुरुषाच्या हवाली केल्यानंतर कोणत्याही बंधनात न

अडकता दूर होते. कादंबरीचा विचार केला तर ही कादंबरी स्त्रीवादाला न्याय देणारी ठरते.

रीटा वेलिणकर कादंबरीचे विशेष :

१) 'रीटा वेलिणकर' या कादंबरीत लेखिकेने तारुण्य सुलभ भावनांचा अतिसूक्ष्म आणि खोल वेध घेतला आहे. तारुण्य सुलभ भावनांचं जगण्यातील नेमकं स्थान शोधण्याचा प्रयत्नही या कादंबरीत केलेला आहे. तारुण्य सुलभ भावनांच्या 'क्ष' किरणांनी शांता गोखले यांनी कादंबरीची नायिका रीटा आणि तिच्या सहवासातील सर्व व्यक्तींच्या अंतःकरणाचा वेध घेत जगण्याच्या प्रवाहाशी संदर्भ लावण्याचा प्रयत्न केला आहे.

२) शांता गोखले स्त्रीचे अंतर्विश्व व बाह्यविश्व यावर प्रामुख्याने भर देताना दिसतात. अनुभवांची जगण्यातील जागा निश्चित करत असतानाच त्या अशा जगण्याचा समाजसापेक्ष विचार करतात. अशा जगण्याचं समाजाच्या व्यापक परिघात स्थान निश्चित करणे हाही प्रयत्न लेखिकेने येथे केलेला दिसून येतो. त्यामुळे आपोआप त्या लेखिका म्हणून सर्व कादंबरीवर तटस्थतेची भूमिका घेताना दिसतात.

३) रीटा वेलिणकर ही चरित्रात्मक कादंबरी नव्हे तर 'रीटा' या पात्राभोवती ही कादंबरी फिरत राहते अन् एका प्रौढ कुमारिकेच्या मानसिकतेची सभोवतालच्या सामाजिक वातावरणात घुसलेली मुळं खुली करण्याचा प्रयत्न करणे त्या अनुषंगाने स्त्री समस्यांचा अंतर्बाह्य व बाह्यविश्वाचा, तिच्या असलेपणाचा वेध घेणे हे या कादंबरीचे आशयसूत्र आहे.

अशाप्रकारे या दोन्ही कादंबऱ्यांमधून प्रौढ अविवाहिततेचा प्रश्न हाताळलेला दिसून येतो. तिची समाजाकडून होणारी अवहेलना, तिला सहन करावा लागणारा त्रास या सर्व गोष्टींचा वेध या कादंबऱ्यांतून घेतलेला आहे.

प्रकरण चौथे 'नग्न प्रश्न' व 'रीटा वेलिणकर' या कादंबऱ्यांचे अभिव्यक्ती विशेष या प्रकरणामध्ये या दोन्ही कादंबऱ्यांच्या आशयसूत्राचा विचार केल्यानंतर त्या कादंबऱ्यांमधील अभिव्यक्ती विशेषांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. त्यामध्ये दोन्ही कादंबऱ्यांची मांडणी, भाषाशैली, वातावरणनिर्मिती, निवेदनपद्धती, निवेदनाचे स्वरूप, कादंबऱ्यांतून आलेली स्वगते, प्रसंग वर्णने, पात्रवर्णने इत्यादी वाङ्मयीन घटकांचा चिकित्सक अभ्यास करून त्यांचे विशेष नमूद करण्यात आले आहेत.

'उपसंहार' या पाचव्या प्रकरणामध्ये वरील चारही प्रकरणांचा एकत्रितपणे आढावा घेण्यात आला आहे. या चारही प्रकरणांच्या एकत्रित अभ्यासाअंती काही निष्कर्ष निघतात ते निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे :-

निष्कर्ष :-

- १) स्वातंत्र्योत्तर काळात निर्माण झालेला स्त्रीवादी साहित्य हा मराठी वाङ्मयातील महत्वाचा प्रवाह आहे. अनेक स्त्रियांनी या प्रवाहामध्ये लेखन केलेले दिसते. आंतरराष्ट्रीय महिला दशकानंतर स्त्रियांनी प्रभावित होऊन स्त्रीवादी जाणिवेने लेखन चालू केले त्यालाच स्त्रीवादी साहित्य म्हटले जाऊ लागले.
- २) रीटा वेलिणकर व नग्न प्रश्न या दोन्ही कादंबऱ्यांमधून आजच्या आधुनिक युगातही स्वावलंबी अविवाहित स्त्रीला जीवन जगत असताना अनेक समस्यांतून कसे वाट काढत जावे लागते हे प्रत्ययास येते.
- ३) त्याचबरोबर या कादंबऱ्यांतील नायिकांवरून हे लक्षात येते की, अशा समस्यांवर स्वतंत्रपणे विचार करून योग्य तो तोडगा काढण्याचे सामर्थ्य आजच्या स्त्रीमध्ये आलेले आहे व त्या समाजाला पूर्णपणे न नाकारता

त्यांच्यावर घातली गेलेली अवाजवी बंधने नाकारून आपले स्वतंत्र अस्तित्व सिद्ध करू शकतात.

- ४) 'नग्न प्रश्न' या कादंबरीची स्त्रीविषयक प्रश्नांचा, भोवतालचा समाज व माणसे यांच्या वृत्ती प्रवृत्तींचा वेध घेत मांडणी केलेली आहे. पण ते प्रश्न अनुत्तरीतच राहतात. तर 'रीटा वेलिणकर' या कादंबरीत स्त्री भावविश्वाचा अंतर्बाह्य वेध घेता घेता त्या प्रश्नाविषयी वाचकांना ही कादंबरी अंतर्मुख बनविते. वाचकाला स्त्री प्रश्नाविषयी अंतर्मुख होऊन विचार करणारा प्रवृत्त करण्याचा आशय या कादंबऱ्यांत असल्यामुळे स्त्रीलिखित कादंबऱ्यांत या कादंबऱ्यांचे स्थान महत्वपूर्ण व आगळेवेगळे असेच आहे.